

MASALLARDA BAŞLAYIŞ FORMELLERİ: İDİL-URAL (TATAR VE BAŞKURT) MASALLARI ÖRNEĞİ*

The Opening Formula In Tales: The Case of Idel-Ural (Tatar and Bashkir) Tales

Dr. Erkan KARAGÖZ**

ÖZ

Bu çalışmada İdil-Ural Bölgesi'nde yaşayan Tatar ve Başkurt Türklerinin masallarındaki başlayış formleri ve onların sınıflandırılması üzerinde durulmuştur. Sınıflandırma için bir tasnif denemesi yapılmış, bunun Türk dünyası anlatıları için uygulanabilirliği başlayış formleri üzerinden test edilmiştir. Bunun için çalışmada sırasıyla şunlar yapılmıştır. Giriş bölümünde ilk önce Türk dünyasının geniş bir coğrafyada oldukça köklü ve zengin bir anlatı geleneğine sahip olduğunun vurgusu yapılmış ve bu anlatılarda yer alan formel sözlerin anlatıcılar tarafından benzer biçimlerde kullanıldığına altı çizilmiştir. Ancak bu formel söz zenginliğinin ve bunların kullanım biçimi çeşitliliğinin geliştirilebilir ve katkı yapılabilir bir metotla sınıflandırılmaması sorununa değinilmiştir. Arkasından bu çalışmada incelenen masalların anlatıldığı coğrafyanın tarihi ve bu coğrafyanın sahibi Tatar ve Başkurt Türkleri hakkında genel bilgi verilmiş; bu iki Türk boyu üzerine yapılacak çalışmaların, birbirinden ayrı olarak ele alınmamasının savunusu yapılmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde, sözlü anlatı türlerinde formeller üzerine çalışan bazı bilim insanlarının görüşleri doğrultusunda, "Halk bilimi terimi olarak formel nedir?" sorusunun cevabı aranmıştır ve bu terim "Sözlü anlatı türlerinde anlatıcı tarafından anlatıya başlarken, anlatıda olayları bağlarken ya da olaylardan geçiş yaparken, anlatı içinde benzetmelerde bulunurken ve anlatıyı bitirirken söylenen dikkat çekici ve aynı zamanda birtakım görevlerin yüklendiği özel söyleyiş biçimleridir." şeklinde açıklanmıştır. İkinci bölümde ise ilk önce "Masallarda Başlayış Formelleri" hakkında bilgi verilmiştir. Başlayış formleri, biçim özellikleri dikkate alınarak "yalın", "zaman sözcüklü" ve "tekerlemeli" olarak üçe ayrılmış; bu ayrımın sebebi, başlayış formeli örnekleriyle gösterilmiştir. Arkasından alt başlıklar altında sırasıyla bu üç başlayış formeli biçimi hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiş; onların kullanım özelliklerine dikkat çekilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde "Tatar ve Başkurt Masallarında Başlayış Formellerinin Sınıflandırılması" hakkında bir tasnif denemesi yapılmıştır. Bu denemeden önce Stith Thompson ve Saim Sakaoğlu'nun tasnifleri hakkında bilgi verilmiştir. Tasnif denemesinde Thompson'un *Motif-Index of Folk-Literature (MIFL)* isimli eserindeki alfabetik numaralandırma yöntemi, daha sonra eklenebilecek olası başlayış formleri göz önünde bulundurularak Sakaoğlu'nun maddeleri adlandırma tekniğiyle harmanlanmış; böylece Tatar ve Başkurt masallarındaki başlayış formlerinin sınıflandırılması yapılmıştır. Ancak ortaya çıkan sınıflandırma, bu iki çalışmada bağımsız olarak özgün bir şekilde ortaya konmuş ve bu çalışmada ilk kez uygulanmıştır. Uygulamaya geçmeden önce ölçüt alınan masallar hakkında bilgi verilerek kapsam belirtilmiş ve uygulamada izlenen yol anlatılmıştır. Uygulama kısmında ise 60 Tatar ve 60 Başkurt masalında geçen başlayış formleri, sınıflandırmanın ilgili maddeleri altında aynı türden örneklerden birer tane seçilerek gösterilmiştir. Bu örnekler Kiril harfli orijinalleriyle birlikte Türkiye Türkçesine çevirileri yapılarak verilmiştir. Geri kalan benzer örnekler ise yer aldıkları eserlerdeki sayfa numaraları verilerek gösterilmiştir. Sınıflandırma ve ona bağlı örnekleme yapılırken ilgili maddenin altında Tatar ve Başkurt olmak üzere masalların ait olduğu Türk boyu ayrı ayrı gösterilmiştir. Ancak sonuç kısmında, elde edilen veri ve bulgular bir bütün hâlinde değerlendirilmiştir. Sonuç bölümünde, değerlendirmeye geçmeden önce bir tablo oluşturulmuştur. Tabloda, Tatar ve Başkurt masallarında kullanılan başlayış formlerinin kullanım biçimleri, genelden özele doğru bir düzen içerisinde verilmiş ve karşılıklarına kullanım sayıları yazılmıştır. Değerlendirmeler, bu sayısal veriler üzerinden yapılmış; üç adet pasta dilimli çizelge hazırlanarak başlayış formlerinin kullanım sıklık yüzdeleri çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Masal, anlatı, formel, Tatar, Başkurt.

ABSTRACT

In this study, the opening formula of Tatar and Bashkir Turks, who live in Idel-Ural Region, and their classification are discussed. A classification experiment was made for typology, and its applicability for the narratives from the Turkic world was tested through the opening formula. For this reason, the following steps were completed in this study, respectively. In the introduction part, it was first emphasized that the Turkish

* Geliş tarihi: 28 Mayıs 2020 - Kabul tarihi: 27 Kasım 2020

Karagöz, Erkan. "Masallarda Başlayış Formelleri: İdil-Ural (Tatar ve Başkurt) Masalları Örneği" *Milli Folklor* 128 (Kış 2020): 60-75

** Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/Türkiye, erkan.karagoz@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1239-2860.

world has a very deep and rich narrative tradition in a wide geography, and it was underlined that the narrators used the formula in these narratives in similar ways. However, the problem of not being able to classify these formula and their usage variety with a method that can be improved and contributed has been addressed. Then, a general information was provided about the history of the geography, in which the tales examined in this study are told, and the owner of this geography, Tatar and Bashkir Turks; it was advocated that the studies on these two Turkic peoples should not be addressed separately. In the first part of the study, in line with the opinions of some scholars working on formula forms in types of oral narratives, the question of “What is formula as a folklore term?” was sought an answer, and this term is explained as “Remarkable and special forms of expression with certain duties told when opening the narration by the narrator, connecting the events in the narration or transitioning between the events, and making analogies in the narrative and finishing the narrative.” In the second part, firstly, information about “The Opening formula in Tales” is provided. The opening formula were divided into three types as “plain”, “with words of time” and “with rhymes” based on the characteristics of their styles. The reason for this differentiation was explained along with the examples of opening formula. Afterwards, detailed information about these three styles of opening formula was given under the sub-headings, respectively; attention was drawn to their characteristics of use. In the third part of the study, a classification experiment was conducted on the “Classification of the Opening Formula in Tatar and Bashkir Tales”. Before this experiment, information was given on the classifications of Stith Thompson and Saim Sakaoglu. In the classification, Thompson’s alphabetical numbering method in his *Motif-Index of Folk-Literature (MIFL)* was blended with Sakaoglu’s technique of denominating items, considering the possible opening formula that could be added later; thus, the opening formula in Tatar and Bashkir tales are classified. However, the resulting classification was presented in an original form independent of these two studies; and it was applied for the first time in the present study. Before the implementation, the scope was specified by giving information about the benchmark tales, and the step followed in the implementation was explained. In the application part, the opening formula in the 60 Tatar and 60 Bashkir fairy tales are shown by selecting one of the samples of the same type under the relevant items of the classification. These examples are provided with the Latinized form of the original Cyrillic version, translated to Turkish used in Turkey. The remaining similar examples are shown by giving the page numbers in the books in which they are included. During classification and sampling, the specific Turkic peoples to which the tales belong such as Tatar and Bashkir, are shown under the relevant item. However, in the conclusion part, the data and findings obtained were evaluated as a whole. In the conclusion part, a table was created before proceeding to the review. The table presented the usage forms of the opening formula used in Tatar and Bashkir tales within an order from general to specific; the numbers of usage were written next to them. Reviews were made based on these numerical/statistical data. Three pie charts were prepared and the percentages indicating the frequencies regarding the usage of opening formula were found.

Key Words

Tale, narrative, formula, Tatar, Bashkir.

Giriş

“Masal, insanlık tarihinin en eski dönemlerinden beri kendi geleneği içerisinde kuşaktan kuşağa sözlü kültür aracılığıyla aktarılarak doğal bir yapıda gelişmesine devam eden, sahip olduğu değişik türleri (sihirli, hayvan, dini, yergi masalları, hatta birçok masal tasniflerinde yer almasından dolayı fıkra gibi) ile büyük küçük herkesin ilgisini çektiğinden anlatıldığı ortamlarda hem eğlence hem de eğitim vazifesi gören ve en önemlisi bir halkın geçmişine ve geleceğine ayna tutan edebî değeri yüksek bir sanat eseridir (Karağöz, 2016: 14-15).” Bir masalın en üst seviyeden bir sanat eseri kimliği kazanmasında ona yardımcı olan bileşenlerinin başında “motif” ve “formel” kullanım açısından zengin olması gelmektedir. Bu zenginliği sağlayacak olan elbette masal anlatıcısının yeteneğidir.

Türk dünyası birçok türüyle oldukça köklü ve zengin bir anlatı geleneğine sahiptir. Anlatıcılar bu gelenek içerisinde geniş Türk coğrafyasında anlatıları icra ederlerken benzer şekillerde formel sözlerden yararlanmaktadırlar. Türk dünyası anlatılarında bu formel söz zenginliğinin ve bunların kullanım biçimi çeşitliliğinin bir düzen içerisinde tespit edilememesi sorunu mevcuttur. Bu çalışmada belirli ölçülere ve kurallara dayanan alfabetik-numaralandırma yöntemi temelinde formeller üzerine çalışma yapan herkesin katkı yapabileceği standart bir tasnif denemesi geliştirilmiş ve bu sorun çözülmeye çalışılmıştır.

Geliştirilen tasnif, bu çalışma için incelenen 60 Tatar ve 60 Başkurt masalında kullanılan başlayış formelleri üzerinde uygulanmıştır. Anlatıcının dinleyiciyi anlatının büyüülü atmosferine sokması açısından son derece önemli olan başlayış formellerinin, Tatar ve Başkurt masallarında bazen sade bazen de tekerlemeli oldukları, hatta sade yapılarına dâhil ettikleri tek bir sözcükle anlatının türünü ifşa edebildikleri tespit edilmiştir. Bu tespitiler geliştirilen tasnif denemesinin maddeleri altında örnekli olarak gösterilmiş, elde edilen bulgu ve veriler üzerinden değerlendirilmeler yapılmıştır.

Çalışmaya başlamadan önce Tatarlar ve Başkurtlar hakkında şu bilgileri vermek bu çalışmanın kapsayıcılığını belirtmek açısından gereklidir. Türk boylarından Kıpçak koluna mensup olan Tatarlar ve Başkurtlar, geniş Türk dünyasının İdil-Ural coğrafyasında çok eski zamanlardan beri birlikte yaşamaktadırlar (Kurat, 2001: 234). Bu coğrafyada V. yüzyıl sonları-1236 tarihleri arasında İdil Bulgar Hanlığı (Kurat, 2001: 234-239), 1224-1483 tarihleri arasında Altınordu Devleti (Kurat, 2001: 539-550) ve 1437-1552 tarihleri arasında Kazan Hanlığı (Temir, 2001: 550-556) çatısı altında güçlü medeniyetler kuran Tatarlar ve Başkurtlar, günümüzde Tataristan Cumhuriyeti (Devlet, 2013: 2009-2012) ve Başkurdistan Cumhuriyeti (Özbay, 2013:2031-2045) adlarıyla Rusya Federasyonu içerisinde özerk yönetimler altında varlıklarını sürdürmektedirler. Kadim Türk yurdu İdil-Ural'da ortak bir tarihin, kültürün ve bilincin mirasına sahip olarak beraber yaşayan bu iki Türk boyunun anlatıları için yapılacak bilimsel çalışmalarda bir ayırımı gitmek son derece yanlış olacağından bu çalışmada hem Tatar hem de Başkurt masallarında kullanılan formel sözlerden, başlayış formelleri üzerinde durulmuştur.

1. Bir Halk Bilimi Terimi Olarak Formel Nedir?

Bir folklor terimi olarak “formel” Batı dillerindeki çalışmalarda “formel, formül, formula, formulae, formule, formelle” gibi değişik biçimlerde geçmektedir ve Türkiye’de araştırmacılar tarafından yaygın olarak tercih edilmektedir. “Formel” teriminin yanında araştırmacılar “kalıp sözler”, “kalıp ifadeler”, “masal tekerlemeleri” gibi adlandırmaları bu terimi karşılamak için kullanmaktadırlar.

“Metnin yapısı üzerinde gerek batıda, gerekse doğuda Veselovski, Şteynist, Maltsev, Jırmunsky, Kovakski, Lotman, Bartold, Veliyev gibi araştırmacılar çok sayıda çalışma yapmışlardır. Milman Parry tarafından başlatılan, Albert Lord tarafından geliştirilen çalışmanın ise “Formül nazariyesi” olarak bilinmektedir. Bu araştırmacılar nazariyelerim büyük ölçüde türkü ve masal metinlerinden hareketle ortaya koymuşlardır. Lord’a göre kelime gruplarının tekrarına “Formül” denilmektedir. G. I. Maltsev ise destani metnin “an’ane, formül ve metin”den ibaret olduğunu belirtmektedir. I. M. Astafeva “Bir nakletmenin cümle yapışı, sonraki nakletmelerde de tekrar edilir.” demektedir (Alptekin, 2002: 115).

Stith Thompson, *MIFL* eserinde 23 ana başlık altında sınıflandırdığı motiflerin sonuncusu olan “Z. Çeşitli Motif Grupları (Z. Miscellaneous Groups of Motifs)” isminin altında “Z0. - Z99.” kod numaraları arasındaki motiflerin üst başlığı için “Formulas” adlandırmasını kullanmıştır (Thompson, 1966: 540).

Eda Özkaynak, “Masal Formellerinin Sembolik Çözümlemesi” isimli doktora çalışmasının “Formel Nedir?” isimli başlığının altında bu konuda tanım yapmış olan Boratav (2000: 9; 1987: 123-124), Sakaoğlu (2002: 250), Alptekin (2000: 159), Günay (1987: 130), Şirin (1987: 159), Tezel (1985: 8), Duymaz (2002: 58), Aslan (2008: 274-275), Zengin (2004: 45), Kaya, (2010: 326) gibi halk bilimcilerin görüşlerini ayrıntılı olarak vermiş (Özkaynak, 2013: 31-37); kendisi de şu şekilde bir tanım yapmıştır: “Dinleyicile-

rin anlatıdan zevk alması, anlatının nesillerden nesillere aktarımı için gerekli olan ilk koşuldur. Bu koşulu sağlayacak olan, anlatıcının bu konudaki kabiliyetidir. Anlatıcının kabiliyetini gösteren en önemli unsurlardan birisi ise kullandığı formellerdir. Bu kabiliyet daha masalın en başında kendisini göstermelidir. Anlatıcı, kullandığı formel ifadelerle dinleyiciyi kendi âleminden alıp masal âlemine götürmelidir. İşte anlatıcıların, dinleyicilerin dikkatini uyanık tutmak, anlatımı zevkli hale getirmek, zaman zaman geçişleri sağlamak, gereksiz ayrıntılardan kaçınmak, bazen kendisine zaman kazandırmak ve olayı bir sonuca bağlamak için kullandıkları kalıp ifadelerle formel adını vermekteyiz (Özkaynak, 2013: 31).”

Özkaynak, yine bu çalışmasında Sakaoğlu'nun “Masalın bünyesinde muayyen vazifelere ve muayyen bir şekle sahip olan kalıplaşmış ifadelerle formel denir.” şeklindeki tanımına dikkat çekerek şöyle bir yorum yapmıştır: “Bugün formel ifadesi için ortak bir tanım hâline gelmiştir. Çoğu araştırmacı masallardaki formel terimini Sakaoğlu'nun tanımına bağlı kalarak açıklar (Özkaynak, 2013: 33-34).”

Saim Sakaoğlu, *Masal Araştırmaları* isimli eserinde “formel” için şunları söylemiştir: “Masalların belirli yerlerinde birtakım sözler yer alır. Bu sözleri hemen her usta anlatıcı kullanmak ister. Bu sözler, daha masalın asıl olaylarının başlamasından önce görülür ve yine masalın asıl olayının bitmesinden sonra da devam eder. Unutma ve yanlışlık gibi sebeplerle biraz bozulmuş olarak görülseler bile aslında bir kalıptan çıkmış gibi görünen bu sözlerle “formel” yani “kalıp sözler” adını veriyoruz (Sakaoğlu, 2012: 57).”

Pertev Naili Boratav formel terimini “Masalın başında, ortasında uygun yerlerde ve sonunda söylenen, yerine göre uzunca ya da çok kısa (kimi kez birkaç kelimelik) kalıplaşmış birtakım sözlerle verilen addır (Boratav, 1988: 76).” şeklinde tanımlamıştır. *Tekerleme* isimli eserinde ise yapmış olduğu bu tanıma biraz daha açarak “Anlatının başında yer aldığı giriş işlevi üstlenir: Kısa kalıplaşmış sözlerle olsun, belli uzunlukta bir anlatıyla olsun, dinleyiciyi olağanüstü bir dünyaya sokmadan önce bilgilendirir ve haberli kılar. Masalın içinde, özellikle atlanması gereken büyük zaman dilimleri ve mekânların bulunduğu yerlerde bölümleri birbirine bağlar; anlatıya gülünç unsurlar katarak gerginliği giderir ve havayı yumuşatır. Masalın sonunda yarıda kalmış hikâyeyi bağlamaya yarayan bir düğüm işlevi görür. Kahramanların, daha çok uzun süre yaşayacakları ve masalın artık onların kaderleriyle ilgilenmeyeceği durumlarda anlatıcı, bir tür sonuç oluşturan kalıp sözlerle ya da kısa bir hikâyeyle yer değiştirir onlara; böylelikle, genellikle tekerlemeye özgü gülünç unsurlar ve fantezilerle olağanüstü geçmişi, gerçek şimdiye bağlar (Boratav, 2000: 9).” sözleriyle ifade eder. Boratav bu tanıma paralel olarak formelleri kendi ifadesiyle masal tekerlemelerini “I. Kısa Giriş Kalıp Sözleri, II. Giriş ‘Tekerlemesi’ Biçiminde Kısa Maceralar, III. ‘Tekerleme’ Biçiminde Masallar, IV. Ara ve Bitiş Kalıp Sözleri.” olarak sınıflandırmıştır (Boratav, 2000: 11-14).

Naciye Yıldız, “formel” terimi yerine “ifade kalıpları” terimini kullanarak şu bilgileri vermiştir: “Türk destan geleneğinin şekillendirdiği destanî üslubun bir parçasını ifade kalıpları oluşturmaktadır. Bunların, başlangıç kalıpları olarak adlandırabileceğimiz bir kısmı, dinleyiciyi destanın büyümlü atmosferine hazırlamaya yararken, bir kısmı da olaydan olaya, zamandan zamana, mekândan mekâna geçişi sağlamakta ve geçiş kalıpları olarak adlandırılmaktadır. Bitiş kalıpları ise, kabaca bir tanımlama ile, gerçek dünyadan adeta koparak destan dünyasında gezinen ve dinleyicilerini de gezdiren anlatıcının, tekrar gerçek dünyaya dönmesini ve dinleyicilerle ilişkisini sağlayan kalıplardır (Yıldız, 2003:

309).” Yıldız’ın destanlar için ortaya koyduğu bu görüşler, terim adlandırması farklı olsa da işlevleri açısından masallar için de geçerlidir.

Kazan-Tatar Masalları (İnceleme-Metinler) adlı çalışmasında Mustafa Gültekin formel terimi için şu tanımı yapmıştır: “Masalın şekil özelliklerinden biri masal anlatımında sık kullanılan kalıp sözlerdir. Masalların başında, ortasında veya sonunda “Formel”, “Kalıp söz” veya “Tekerleme” olarak adlandırılan ve kullanıldığı yere göre çeşitli işlevlere sahip olan kalıplaşmış sözcük grupları geleneksel yapılarıdır (Gültekin, 2013: 393).”

Gültekin’in (2013: 395) yukarıda adı geçen çalışmasında yer alan bilgiye göre “Formeller konusunda çalışan ve formellerin yapısal özellikleri ile işlevleri hakkında bir çalışması bulunan Nikalae Roşiyanu; Rus ve Slav masallarının yanında Avrupa ve Türk boylarının masallarında yer alan formelleri de değerlendirdiği *Traditionne Formuli Skazki (Masallarda Geleneksel Formeller)* adlı eserinde, masalarda yer alan formelleri; “1. Başlangıç Formelleri, 2. Ortada Kullanılan Formeller, 3. Bitiş Formelleri” olmak üzere üçe ayırarak, incelemiştir (Roşiyanu, 1974: 209-210).

Formel terimi için Tatar ve Başkurt halk bilimciler çalışmalarında “tradition formullar” adlandırmasını kullanmaktadırlar (Camaletdinov, 2015: 57). Bu adlandırmanın ardında ilmi terimlerin büyük bir kısmını Ruslar aracılığıyla Batı’dan almış olmaları yatmaktadır. Bu terimi Türkiye Türkçesine “geleneksel formeller” şeklinde çevirebilir.

Yukarıda adı geçen bilim insanlarının görüşlerinden hareketle bir terim olarak en basit anlamda “formel”, sözlü anlatı türlerinde anlatıcı tarafından anlatıya başlarken, anlatıda olayları bağlarken ya da olaylardan geçiş yaparken, anlatı içinde benzetmelerde bulunurken ve anlatıyı bitirirken söylenen dikkat çekici ve aynı zamanda birtakım görevlerin yüklendiği özel söyleyiş biçimleridir. Anlatının içinde bu söyleyiş biçimleri yani formeller kendilerini apaçık bir şekilde gösterirler ve anlatıcının, dinleyici ile arasında özel bir bağ kurmasını sağlarlar. Ayrıca anlatıcının onları kullanabilme yeteneğiyle doğru orantılı olarak anlatının edebî değerini yükseltirler.

2. Masalarda Başlayış Formelleri

Masalarda bir anlatı ögesi olarak yer alan başlayış formelleri kendi geleneği içerisinde anlatıcının anlatıya başlamak için kullandığı; kimi zaman tek bir kısa sözden oluşan, kimi zaman da uzun bir sözden ya da sıralı sözlerden oluşan ve tamamen anlatıcının tercihine ve ustalığına bağlı olarak söylenen tipik sözlerdir. Bu sözleri kendi içerisinde yapılarına göre yalın başlayış formelleri, zaman sözcüklü başlayış formelleri ve tekerlemeli başlayış formelleri olmak üzere üçe ayırabiliriz. Tekerlemeli başlayış formelleri, zaman sözcüklü başlayış formellerini; zaman sözcüklü başlayış formelleri de yalın başlayış formellerini yapılarında bulundurlar.

Aşağıda bu durum alt kümeden üst kümeye doğru ayrı ayrı örneklendirilmiş, açılan alt başlıklarda ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Bizden bik yırak bir şehirde bir bik yarlı karçık bulgan, diy (Camaletdin, 1994: 220). / *Bizden çok uzak bir şehirde çok fakir bir ihtiyar kadın varmış.*

Boron zamanda, binan bik küp yıldar ilik, tap kara urman urtahında yeşegen, tiy, bir hunarsı (Minhacetdinov ve Harisov, 1976: 85). / *Çok eski zamanda, bundan çok uzun yıllar önce tam kara ormanın ortasında yaşayan bir avcı varmış.*

Borın-borın zamanda, kece komanda, ebiy-babay tuvmas borın, etiy bilen ikev gine turgan çağında, bar idi bir kart bilen karçık (Camaletdin, 1994: 59). / *Evvel evvel zamanlarda keçi kumandanken, nenem ve dedem daha doğmamışken, ben babamla yaşarken, bir yaşlı adam ile yaşlı kadın varmış.*

a) Yalın Başlayış Formelleri

Yalın başlayış formelleri, anlatıcının anlatıya kendi geleneği içerisinde uzun uzadıya edebî değeri olan süslü sözlerle bir giriş yapmak yerine basit bir cümleyle başladığı kalıp sözlerdir. Bu cümlelerin yapılarına bakıldığında belirleyici olarak “bir” ve “ile (bilen / minen)” sözcükleri ile kurulan söz öbekleri göze çarpar. Bu iki sözcük herhangi bir anlatıya giriş yapmada anlatıcılar tarafından kolayca tercih edilirler. Bundan dolayı icra edilen anlatının hangi türe ait olduğu -eğer belirtilmemişse- en başta anlaşılmaz. Yukarıdaki açıklamalı örneklerde gösterildiği üzere yalın başlayış formelleri, hem zaman sözcüklü hem de tekerlemeli başlayış formellerinin içerisinde bulunurlar.

Leyla Karahan’ın “Eski Türkçe, Harezmi Kıpçak ve Çağatay Türkçesi metinlerinde “bir” belirsizlik sıfatı, niteleme sıfatlı tamlamalarda genellikle başta bulunmaktadır. Hatta aykırı örnekler fazlaşmış bile olsa Eski Anadolu Türkçesinde de durum aynıdır. Harezmi-Kıpçak ve Çağatay Türkçesinin bir devamı olan bugünkü çağdaş lehçelerde de “bir”, genellikle baştadır (Karahan, 2018: 1018).” şeklindeki tespitleri Tatar ve Başkurt masal başlayış formellerindeki kullanımlarla örtüşmektedir. Bu durum söz öbeklerinde şu şekillerde görülmektedir:

bir belirsizlik sıfatı ile kurulan sıfat tamlamalı başlayış formelleri: (**bir + isim**) “bir kart (bir ihtiyar)”, “bir kişiniñ (bir kişinin)”, “bir zaman”

sayı sıfatı ile kurulan sıfat tamlamalı başlayış formelleri: Eğer anlatıcı, başlayış formelinde birden fazla kahramandan söz edecekse bir sözcüğünü kahraman sayısına göre değiştirebilmektedir, dolayısıyla belirsizlik sıfatı, sayı sıfatına dönüşmektedir. (**sayı + isim**) “iki bir tугan (iki kardeş)”, “üs haldat (üç asker)”, “ırılı-hatınlı iki kişi (karı koca iki kişi)”

bir belirsizlik sıfatı ile kurulan ardışık sıfat tamlamalı başlayış formelleri: (**bir + isim**) + (**bir + isim**) “bir ilde bir batşa (bir ülkede bir padişah)”, “bir avılda bir munça (bir köyde bir hamam)”

bir belirsizlik sıfatı ile nitelenen sıfat tamlamalı başlayış formelleri: **bir + (sıfat + isim)** “bir yarlı kişi (bir fakir kişi)”, “bir ubırlı karçık (bir cadı kocakarı)”, “bir orta helli kristiyan (bir orta hâlli köylü)”

bir belirsizlik sıfatı ile nitelenen derecelendirme zarfı ile oluşturulmuş sıfat tamlamalı başlayış formelleri: **bir + (zarf + sıfat + isim)** “bir bik yarlı kişi (çok fakir bir adam)”, “bir bik zur bay (çok çok zengin birisi)”

bir belirsizlik sıfatı ve derecelendirme zarfı ile oluşturulmuş sıfat tamlamalarının iki kez kullanıldığı başlayış formelleri: (**zarf + sıfat**) + **bir + isim + bir (zarf + sıfat) + isim** “bik yırak bir şehirde bir bik yarlı karçık (çok uzak bir şehirde çok fakir kocakarı)”

bir belirsizlik sıfatı ile kurulan sıfat tamlamasının sıfat + edat kullanımıyla derecelendirildiği başlayış formelleri: (**sıfat + edat**) + *bir* + **isim** “yarlı gına bir kişi (fakirce bir adam)”, “bir yarlı gına kötövsü yigit (fakirce bir çoban delikanlı)”

Bağlama grubunda her iki unsura ait *bir* belirsizlik sıfatının ilk unsurdaki kullanıldığı başlayış formelleri: (**bir + isim**) + **bağlaç** + (**isim**) “bir ir bilen hatın (bir erkek ile bir kadın)”

Tamlamayla oluşturulan bağlama grubunda *bir* belirsizlik sıfatının her iki unsurdaki kullanıldığı başlayış formelleri: (**zamir**) + *bir* + **isim** + **bağlaç** + **isim** “birevniñ bir kızı bilen bir olı (birisinin bir kızı ile bir oğlu)”

bir belirsizlik sıfatı yer almaksızın bağlama grubunun kişi adları ya da zamirlerle kullanıldığı başlayış formelleri: **isim** + **bağlaç** + **isim** “Akhan minen Karahan (Akhan ile Karahan)”, “kart bilen karçık (ihtiyar adam ile ihtiyar kadın)”, “ebiy minen babay (nine ile dede)”

b) Zaman Sözcüklü Başlayış Formelleri

Bu başlayış formelleri, yalın başlayış formellerinden yapılarında zaman kavramı ifade eden bir sözcük bulundurmalarıyla ayrılırlar. Bazen bu türden sözcüklerin sayısı birden fazla olabilmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere matematiksel bir söylemle yalın başlayış formellerini tek bir sözcük eklemesiyle kendi alt kümeleri yaparlar. Ancak eklenen bu sözcük çok büyük bir ihtimalle bu anlatının masal türüne ait olduğunu açığa çıkarması bakımından önemlidir.

Tatar ve Başkurt masallarının zaman sözcüklü başlayış formellerinde anlatıcılar aşağıdaki tabloda transkripsiyonları ile birlikte verilen sözcükleri kullanmaktadırlar. Bu sözcükler her iki Türk lehçesinde aynı anlamlara gelmektedir ve birbirlerinin yerlerine kullanılabilirler.

Tatar Türkçesi	Başkurt Türkçesi
борын (borın) (TTAS, 1977: I. Cilt, 181-182)	борон (boron) (BTH, 1993: I. Cilt, 157)
эүвэл (evvel) (TTAS, 1981: III. Cilt, 690)	эүәл (evel) (BTH, 1993: II. Cilt, 761)
элек (ilic) (TTAS, 1981: III. Cilt, 566)	элек (ilic) (BTH, 1993: II. Cilt, 713)
элгәре (ilgeri) (TTAS, 1981: III. Cilt, 566)	элгәре (ilgeri) (BTH, 1993: II. Cilt, 712)
үткән (ütken) (TTAS, 1981: III. Cilt, 298)	үткән (ütken) (BTH, 1993: II. Cilt, 458)
узган (uzgan) (TTAS, 1981: III. Cilt, 739)	узган (uzgan) (BTH, 1993: II. Cilt, 503)

Bu sözcükler, masallarda verdiği anlam dikkate alınarak Türkiye Türkçesine “geçmiş, geçmişte” / “eski, eskiden” / “önce, önceden, öncesinde” / “evvel, evveli, evvelden” sözcükleri tercih edilerek aktarılabilir.

c). Tekerlemeli Başlayış Formelleri

Masallardaki başlayış formelleri içinde en dikkat çekenler kendi geleneği içerisinde sembolik anlatımların ustaca sergilendiği tekerlemeli söylenenlerdir. Bunların edebî değerleri oldukça yüksektir ve usta anlatıcılar tarafından bir sanatçı edasıyla dinleyicinin

ilgisini anlatıya çekmek üzere icra edilirler. Uzunlukları anlatıcının tercihi ve o andaki şartlar doğrultusunda değişiklik gösterebilir ve çoğu zaman mantık ilkeleriyle çelişen anlamsız ama eğlenceli sözlerden oluşurlar.

Bu tekerlemeli formelleri bir dilden başka bir dile çevirmek oldukça zordur. Çünkü bunlar ait olduğu toplumun bilinçaltından izler taşırlar. Dolayısıyla bu formelleri anlayabilmek için ait olduğu dili çok iyi bilmenin beraberinde o toplumun kültürel belleğinin de iyice irdelenmiş olması gerekir. Bazen bunlar da yeterli olmayabilir. Hatta o toplumun bir ferdi olmak bile bu formelleri anlamaya yeterli olmayabilir. Anlatı geleneği içerisinde bunların ne anlama geldiğini sormak anlatıcıya müdahale olacağından ve anlatının büyümesi bozulacağından dinleyiciler de genelde bu yola başvurmazlar. Britanyalı fantastik kurgu yazarı, filolog John Ronald Reuel Tolkien de bu konuyla ilgili olarak *bu masal dünyasında gezen kişinin kendini şanslı saymasını ancak bu dünyanın zenginlik ve acayipliklerini anlatması durumunda dilinin bağlanacağını söyler* (Tolkien, 1983: 109).” Tolkien’e göre gezgin hâlâ masal dünyasındayken kapılar kapanmasın ve anahtar kaybolmasın diye ona çok fazla soru sormak tehlikelidir. Tolkien’in bu görüşüne paralel olarak özellikle başlayış formelleri hakkında Naciye Yıldız, *başlangıç kalıplarının dinleyiciyi destanın büyümlü atmosferine hazırlamaya yaradığını* belirtir (Yıldız, 2003: 309). Dinleyiciler bu gibi nedenlerden dolayı bu sözleri anlamaya ve sorgulamaya çalışmazlar, oldukları gibi kabul ederler. İşinin eri bir anlatıcının ağzından bunları dinlemekten keyif alırlar ve anlatının, daha başındayken, güzel bir şekilde icra edileceğini sezdiklerinden hazır bir şekilde onun hayal dünyasına girerler.

3. Tatar ve Başkurt Masallarında Başlayış Formellerinin Sınıflandırılması

Stith Thompson, *MIFL* isimli eserinin “Z” maddesini oluşturan “Miscellaneous Groups of Motifs (Çeşitli Motif Grupları)” üst başlığı altında masalarda kullanılan formelleri “Z0. - Z99. Formulas (Formeller)” kod numaraları arasında sınıflandırmıştır. Thompson’un sınıflandırmasında “Başlayış formelleri” genelden özele doğru şu şekilde yer almıştır (Thompson, 1966, 540):

Z0. - Z99. Formulas / Formeller

Z0. Formulas / Formeller

Z10. Formulistic framework for tales / Formelistik yapı

Z10.1. Beginning formulas / Başlayış Formelleri

Z10.2. End formulas / Bitiş Formelleri

Z10.3. Transition formulas / Geçiş Formelleri

Türkiye’de masal formelleri üzerine birçok araştırmaya yapan Saim Sakaoğlu bunları beş grupta sınıflandırmıştır: *A. Başlangıç (giriş) formelleri. B. Bağlayış (geçiş) formelleri. C. Benzer durumlarda kullanılan formeller. Ç. Bitiş formelleri. D. Çeşitli formel unsurları.*

Sakaoğlu’nun bu sınıflandırması Türkiye’de formeller ile ilgili çalışma yapan birçok araştırmacı tarafından uygulanmıştır. Yine bu sınıflandırmanın içerisinde başlayış formelleri şu şekilde yer almıştır (Sakaoğlu: 2012: 58-68):

A. Başlangıç (giriş) formelleri:

a. Sade başlayış formelleri:

aa) “Bir varmış”lı başlayış formelleri.

ab) “Evvel/Eski Zaman”lı başlayış formelleri.

ac) “Bir varmış”lı ve “Evvel Zaman”lı başlayış formelleri.

b. Tekerlemeli başlayış formelleri:

aa) Tekerlemenin başa getirildiği başlayış formelleri.

ab) Tekerlemenin sona getirildiği başlayış formelleri.

Bu çalışmada, Tatar ve Başkurt masallarında kullanılan başlayış formellerini sınıflandırmak için yukarıda verilen Thompson'un ve Sakaoğlu'nun çalışmalarından istifade edilmiştir. Thompson'un, *MIFL* isimli eserinde sistemleştirdiği alfabetik numaralandırma metodu, daha sonra eklenebilecek olası başlayış formelleri göz önünde bulundurularak Sakaoğlu'nun maddeleri isimlendirme tekniği ile harmanlanmış; böylece Tatar ve Başkurt masallarındaki başlayış formellerinin sınıflandırılması yapılmıştır.

Bu iki sınıflandırmanın harmanlanmasının sebebi söz konusu sınıflandırmaların artıları ve eksileri olmasıdır. Thompson'un sınıflandırmasının artısı *MIFL* isimli çalışmasının genelinde uyguladığı alfabetik numaralandırma yöntemidir. Bu yöntem sayesinde başka araştırmacılar indekse katkı yapabilmektedirler. Eksisi ise *MIFL*'da Z maddesi altında sınıflandırdığı formelleri alt maddelere indirgemeden sadece üst maddelerini vererek geçirmiş olmasıdır. Sakaoğlu'nun formel sınıflandırmasının artısı üst maddelerin altını genelden özele doğru indirgeyerek daha anlaşılır kılmış olmasıdır. Sakaoğlu'nun maddeleri isimlendirmede izlediği yol özellikle Türk dünyası masal formelleri üzerine çalışacak araştırmacıların işini kolaylaştırması bakımından önemlidir. Ancak Sakaoğlu'nun maddeleri sadece alfabeye göre kodlama yöntemi, Thompson'un alfabetik numaralandırma kodlama yöntemine göre daha az işlevseldir. Bu çok fazla bir sorun teşkil etmese de Thompson'un kodlama metodunun dünyaca tanınması ve kabul görmüş olmasından dolayı bu çalışmadaki sınıflandırmada örnek alınmıştır. Sınıflandırma, kullanışlı olması adına onların artılarından faydalanarak geliştirilmiştir.

Tatar ve Başkurt masallarında başlayış formellerinin kullanım biçimlerini tespit etmek üzere *Tatar Halık Ekiyetleri: Tılsımlı Ekiyetler* (Camaletdinov, 1994: 6-410) adlı eserde yer alan 60 masal ile *Başkurt Halık İcadı, Ekiyetler, 2. Kitap* (Minhacetdinov ve Harisov, 1976: 19-318) adlı eserde yer alan 60 masal incelenmiştir. Bu eserlerde yer alan masalların tamamına yakını Erkan Karagöz tarafından yapılan *Tatar-Başkurt Sihirli Masalları Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması - Aktarma – Motif Tespiti (Motif-Index of Folk-Literature'ye Göre) – Motif Dizini* adlı doktora çalışmasında Türkiye Türkçesine aktarılmış ve incelenmiştir (Karagöz, 2016). Bu çalışmada başlayış formelleri incelemesi yapılan Tatar masallarının bir kısmına da Mustafa Gültekin, *Kazan-Tatar Masalları (İnceleme-Metinler)* adlı eserinde Türkiye Türkçesine aktararak incelemiştir (Gültekin, 2013). Aynı eserin "Tatar Masallarında Kullanılan Formeller" adlı IV. bölümünde Gültekin, Tatar masallarında kullanılan başlayış formeli örneklerine yer vermiştir (Gültekin, 2013, 396-403).

Neticede alfabetik numaralandırma için TvBMF (Tatar ve Başkurt Masal Formelleri) kısaltması kullanılan ve aşağıda örneklendirilen uygulamaları yapılan sınıflandırmanın içeriği genelden özele doğru şu şekilde belirmiştir. Örneklerde formellerin orijinaleri esas alınmış olup cümle sonlarında yukarıda adı geçen eserlerdeki sayfa numaraları verilmiştir. Ondan sonra Türkiye Türkçesine aktarmaları yapılmıştır. Aynı türden olan formeller ise makalenin hacmini arttırmamak için ilgili madde altında sadece ait olduğu eserdeki sayfa numaralarıyla verilmiştir.

TvBMF.1. Tatar ve Başkurt Masalları Başlayış Formelleri

TvBMF.1.1. Yalın başlayış formelleri

TvBMF.1.1.1. Yalnızca “bir (Бер)” belirsizlik sıfatı yardımıyla kurulan yalın başlayış formelleri

a) Tatar Masallarında:

Bir han bar idi (168). / *Bir han varmış.*

Diğer örnekler için bkz. (125, 161, 172, 192, 220, 234, 253, 329, 377).

b) Başkurt Masallarında:

Bir yigit hunarga sığıp kitken, tiy (209). / *Bir delikanlı ava çıkmış.*

Diğer örnekler için bkz. (123, 198, 314).

TvBMF.1.1.2. Yalnızca “bilen / minen (белән / мәнән)” bağlaçları yardımıyla kurulan yalın başlayış formelleri

a) Tatar Masallarında:

Kart **bilen** karçık kına bolar (397). / *Kocamış adam ile kocamış kadın işte bunlar.*

b) Başkurt Masallarında:

Yeşegen, tiy, ebiy **minen** babay (274). / *Bir dede ile bir nine varmış.*

TvBMF.1.1.3. “bir (Бер)” belirsizlik sıfatı ve “bilen / minen (белән / мәнән)” bağlaçlarının birlikte kullanımıyla kurulan yalın başlayış formelleri

a) Tatar Masallarında:

Bir ir **bilen** hatın bula (155). / *Bir adam ile kadın varmış.*

Diğer örnek için bkz. (132).

b) Başkurt Masallarında:

Örnek bulunamamıştır.

TvBMF.1.2. Zaman sözcüklü başlayış formelleri

TvBMF.1.2.1. “borın / boron (борын / борон)” sözcükleri ile kurulan başlayış formelleri

a) Tatar masallarında:

Borın bir babay yeşegen (382). / *Eski zamanlarda bir dede yaşıyormuş.*

Borın zamanda bulgan iken bir patşa (77). / *Eski zamanlarda bir padişah varmış.*

Borın-Borın zamanda bulgan, diy, bir ir **bilen** hatın (145). / *Evvel evvel zamanlarda bir erkek ile bir kadın varmış.*

Borın-Borın zamannarda bulgan iken, diy, bir sevdeger (177). / *Evvel evvel zamanlarda bir tüccar varmış.*

Boringı zamanda bulgan bir bay (181). / *Eski zamanlarda bir zengin varmış.*

Diğer örnekler için bkz. (6, 30, 50, 59, 111, 113, 121, 140, 149, 157, 166, 179, 202, 226, 247, 273, 297, 318, 336, 364, 385, 392, 408).

b) Başkurt Masallarında:

Boron bir batşa yeşegen (52). / *Eskiden bir padişah yaşamış*

Boron zamanda bulgan, tiy, bir babay **minen** bir ebiy (81). / *Çok eski zamanlarda bir dede ile bir nine varmış.*

Boron-Boron zamanda bir ilde bir batşa yeşegen (87). / *Evvel evvel zamanlarda bir memlekette bir padişah yaşıyormuş*

Borongo vakıttı Bağdad ilinde yeşegen, tiy, bir batşa (233). / *Eski zamanlarda Bağdat ülkesinde yaşayan bir padişah varmış.*

Diğer örnekler için bkz. (19, 28, 39, 43, 49, 55, 62, 85, 92, 95, 101, 110, 116, 136, 145, 153, 156, 159, 161, 164, 166, 169, 183, 200, 225, 228, 244, 255, 264, 276, 287, 293, 296, 297, 300, 303, 308, 310, 312, 316).

TvBMF.1.2.2. “evvel / evel (əvəл / әvәл)” sözcükleri ile kurulan başlayış formelleri

a) Tatar Masallarında:

Evvel zamanda bulgan, diy, bir ir bilen bir hatın (87). / *Evvel zamanda bir karı koca varmış.*

Bula **evvel-evvel zamanda** bir kişi (348). / *Evvel evvel zamanlarda bir adam varmış.*

Evveli zamanda bir kişiniñ üç ulı bulgan (267). / *Evvel zamanda bir adamın üç oğlu varmış.*

Diğer örnekler için bkz. (100, 104, 128, 135 209, 212, 239, 307, 370, 403).

b) Başkurt Masallarında:

Evel zamanda bir hunarsı yeşegen tiy (191). / *Evvel zamanlarda bir avcı yaşıyormuş.*

Eveli zamanda kayhılır avılda bir ebiy minen bir babay yeşegen (210). / *Evvel zamanda bir köyde bir nine ile bir dede yaşıyormuş.*

Diğer örnek için bkz. (104).

TvBMF.1.2.3. “ilik (элек)” sözcüğü ile kurulan başlayış formelleri

a) Tatar Masallarında:

İlik zamanda bir batır bulgan (62). / *Eski zamanlarda bir bahadır varmış.*

İlik vakıtta bir bala, ata-anası ülip, yetim kala (288). / *Eski zamanlarda bir çocuğun annesi ile babası vefat etmiş, çocuk yetim kalmış.*

İlikki zamanda bulgan iken, diy, bir yarlı kişi (243). / *Eski zamanlarda fakir bir kişi varmış.*

Diğer örnekler için bkz. (118, 165).

b) Başkurt Masallarında:

İlikki vakıtta haldatta yigirmi biş yıl hizmet itkender (172). / *Eski zamanlarda askerlik için yirmi beş yıl hizmet ederlermiş.*

İlikki zamanda bir batşa yeşegen (270). / *Eski zamanlarda bir padişah yaşıyormuş.*

Diğer örnekler için bkz. (157, 259).

TvBMF.1.2.4. “ilgeri (әлгәре)” sözcüğü ile kurulan başlayış formelleri

a) Tatar Masallarında:

İlgeri vakıtta bit kuçerlar at asragannar (314). / *Eski zamanlarda arabacılar at beslerlermiş.*

b) Başkurt Masallarında:

İlgeri zamanda bulgan, tiy, bir bay (283). / *Eski zamanlarda bir zengin varmış.*

Diğer örnek için bkz. (153).

TvBMF.1.2.5. “ütken (үткән)” sözcüğü ile kurulan başlayış formelleri

a) Tatar Masallarında:

Örnek bulunamamıştır.

b) Başkurt Masallarında:

Ütken zamanda bar iken bir ebiy minen bir babay (252). / *Geçmiş zamanlarda bir nine ile bir dede varmış.*

TvBMF.1.2.6. “uzgan (узган / узған)” sözcükleri ile kurulan başlayış formelleri

a) Tatar Masallarında:

Örnek bulunamamıştır.

b) Başkurt Masallarında:

Uzgan zamanda Ğabdrahman isimli savzager yeşegen (278). / *Geçmiş zamanlarda Abdurrahman isminde bir tüccar yaşamış.*

TvBMF.1.3. Tekerlemeli başlayış formelleri

TvBMF.1.3.1. Nükteli bir üslupla yalnızca hayvanların insanlara benzetildiği tekerlemeli başlayış formelleri

a) Tatar Masallarında:

Borın-borın zamanda, kece komanda, sayıskan sotnik, baka plotnik bulgan zamanda yeşegen, diy, bir patşa (202). / *Evvel evvel zamanlarda keçinin komutan, saksağanın yüzbaşı, kurbağanın marangoz olduğu zamanlarda bir padişah yaşıyormuş.*

Borın-borın zamanda pisnek dicetnik, karga üretnik, sayıskan sotnik bulıp torgan çaklarda bulgan iken, diy, bir yigit (247). / *Evvel evvel zamanlarda arıküşunun onbaşı, karganın çavuş, saksağanın yüzbaşı olduğu çağlarda bir delikanlı varmış.*

b) Başkurt Masallarında:

Boron-boron zamanda, keze komandır, hayıskan üretnik, periy provolnik bulıp torganda, bulgan, tiy, bir babay minen ebiy (200). / *Evvel evvel zamanlarda keçinin kumandan, saksağanın çavuş, perinin kondüktör olduğu zamanlarda bir dede ile bir nine varmış.*

TvBMF.1.3.2. Nükteli bir üslupla hem hayvanların insanlara benzetildiği hem de zamanın öncesinde yakın akrabaların adlarının söylendiği tekerlemeli başlayış formelleri

a) Tatar Masallarında:

Borın-borın zamanda, kece komanda, ebi-babay tuvmas borın, etiy bilen ikev gine turgan çağında, bar idi bir kart bilen karçık (59). *Evvel evvel zamanlarda keçi kumandan-ken, nenem ve dedem daha doğmamışken, ben babamla yaşarken, bir yaşlı adam ile yaşlı kadın varmış.*

b) Başkurt Masallarında:

Örnek bulunamamıştır.

TvBMF.2. Tatar ve Başkurt Masalları Bağlayış ya da Geçiş Formelleri

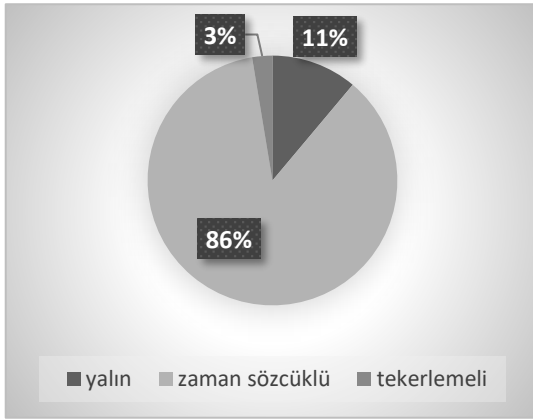
TvBMF.3. Tatar ve Başkurt Masalları Benzetiş Formelleri

TvBMF.4. Tatar ve Başkurt Masalları Bitiş Formelleri

Sonuç

Aşağıdaki tabloda Tatar ve Başkurt masallarının başlayış formellerinin biçim özellikleri ile bunların kendi içindeki kullanım örneklerinin sıklık değerleri verilmiştir.

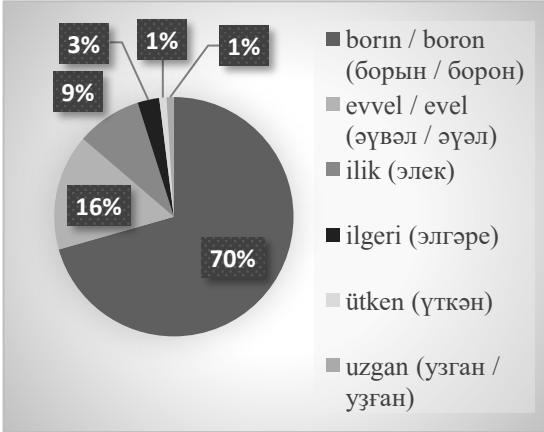
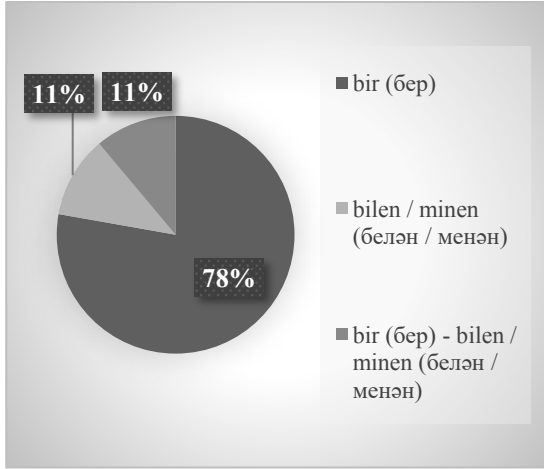
60 Tatar ve 60 Başkurt Masalında Başlayış Formellerinin Kullanım Biçimleri ve Sıklıkları			
		Tatar	Başkurt
Yalın başlayış formelleri: 17 adet	bir (бер) belirsizlik sıfatı yardımıyla kurulan	10	4
	bilen / minen (белән / мәнән) bağlaçları yardımıyla kurulan	1	1
	bir (бер) belirsizlik sıfatı ve bilen / minen (белән / мәнән) bağlaçlarının birlikte kullanımıyla kurulan	2	0
Zaman sözcüklü başlayış formelleri: 132 adet	boпn / boron (борын / борон)	28	44
	evvel / evel (әүвәл / әүәл)	13	3
	ilik (элек)	5	4
	ilgeri (элгәре)	1	2
	ütken (үткән)	0	1
uzgan (узган / уҙған)	0	1	
Tekerle- meli başlayış formelleri: 4 adet	Nükteli bir üslupla yalnızca hayvanların insanlara benzetildiği tekerlemeli başlayış formelleri	2	1
	Nükteli bir üslupla hem hayvanların insanlara benzetildiği hem de zamanın öncesinde yakın akraba adlarının söylendiği tekerlemeli başlayış formelleri	1	0

Yanda verilen pasta dilimli görseldeki yüzdelik değerlerden hareketle Tatar ve Başkurt masallarında kullanılan başlayış formellerinin biçim özellikleri hakkında şu sonuçlara ulaşılabilir:

1. En çok kullanılan başlayış formeli biçimi zaman sözcüklü olanlardır. Bu zaman sözcükleri anlatımın biçim özellikleri dikkate alınarak değerlendirildiğinde büyük ihtimalla onun bir masal olduğunu gösterir.
2. Masal anlatma geleneği içerisinde çok yaygın bir durum olmasa da anlatıcının, bir tekerleme ya da zaman sözcüğü kullanmaksızın masalı anlatmaya başladığı görülür.

3. En az kullanılan başlayış formeli biçimi, dinleyicinin en çok ilgisini çeken olmasına rağmen tekerlemeli olanlardır. Çünkü tekerlemeli formeller usta anlatıcılar tarafından masal anlatma geleneği içerisinde en güzel şekilde icra edilirler. Tatar ve Başkurt masallarında tespit edilen tekerlemeli başlayış formellerinin sözcük ve kuruluş yapıları birbirlerine çok benzemektedir. Hem bu durum hem de sayının az olması Tatar ve Başkurt masallarında tekerlemeli başlayış formellerinin kullanımının zengin olmadığını gösterir.

Tatar ve Başkurt masallarında “zaman sözcüksüz” ve “tekerleme-siz” olarak kullanım oranı oldukça düşük olan yalın başlangıç formleri, en çok “bir” belirsizlik sıfatıyla kurulmaktadır. Sadece “ile” bağlacıyla kurulan ve hem “bir” belirsizlik sıfatının hem de “ile” bağlacının birlikte kullanımıyla kurulan yalın başlangıç formellerinin kullanım oranları ise düşüktür. Anlatıcı, masala en basit bir şekilde bu sözlere kullanarak başlar.

Zaman sözcüklü başlangıç formelleri için Tatar ve Başkurt anlatıcılar tarafından 6 ayrı sözcük tercih edilmektedir ve içlerinden en çok “borın / boron” sözcüğü kullanılmaktadır. Ayrıca bu sözcükler aynı anlamları verdiklerinden birbirlerinin yerlerine kullanılabilirler. Zaman sözcüklü formeller aynı zamanda yapılarında yalın başlangıç formellerini bulundurlar.

Tatar ve Başkurt masallarında tespit edilen tekerlemeli başlangıç formelleri, yapılarında zaman sözcüklü başlangıç formellerini, dolayısıyla da yalın başlangıç formellerini bulundurlar. Masallardaki teker-

lemeler; nükteli bir üslupla hayvanların insanlara benzetilmesi, zamanın öncesinde yakın akraba adlarının söylenmesi gibi ifadeler taşırlar. Ancak bu çalışma için incelemeye alınan 60 Tatar ve 60 Başkurt masalı içinden tespit edilen tekerlemeli başlangıç formellerinin sayısının 4 adetle sınırlı olması ve birbirine çok benzemesi daha doğru sonuçlar çıkarmak adına bu konunun geniş çapta araştırılması gerektiğini ortaya çıkarmıştır.

Ayrıca bu çalışmada; dünya literatüründe bilinen adıyla masal formellerini, bu çalışmada Türkçe karşılığı olarak karar kılınan masal formellerini sınıflandırmak için alfabetik numaralandırma dizgesine bağlı olarak geliştirilen bir yöntem ilk kez uygulanmıştır. Bu sınıflandırma yöntemiyle bu çalışmada incelenen Tatar ve Başkurt masallarındaki başlangıç formellerinin verileri biçimlerine ve kullanım sıklıklarına göre ortaya çıkarılmış ve bu veriler üzerinden yukarıda değerlendirmeler yapılmıştır. Bu yöntem katkı yapılarak geliştirilmeye açık olduğundan bundan sonraki çalışmalarda Türk dünyası masallarının formellerinin özellikle başlangıç formellerinin bir düzen içerisinde sınıflandırılmasında araştırmacılar tarafından kullanılabilir.

NOTLAR

1. Tatar ve Başkurt masallarından alınan Kiril harfli metin örnekleri ve diğer Kiril harfli kullanımlar bu çalışmada Latinize edilmiştir.
2. Bu çalışmada geliştirilen ve uygulanan tasnifin devamı niteliğinde olan TvBMF.2. / TvBMF.3. / TvBMF.4. kod numaralı maddeler sonraki çalışmalarda kullanılmak üzere tasarı niteliğindedir. Bu çalışmada sadece başlayış formellerinin sınıflandırılması üzerinde durulmuştur.
3. Tekerlemeli başlayış formelleri yapılarında zaman sözcükleri içerdiğinden, bu zaman sözcüklerinin kullanım sıklığı tespit etmek için sonuç bölümündeki tabloda bu iki formel türünde mükerrer olarak gösterilmişlerdir. Ancak yalın başlayış formelleri özellikleri gereği hem zaman sözcüklü hem de tekerlemeli başlayış formellerinin içinde her zaman bulunabildiğinden bu türden bir gösterime gidilmemiş, sadece onların “zaman sözcüksüz” ve “tekerlemesiz” kullanım sıklıkları dikkate alınmıştır.
4. Çalışmada kullanılan kısaltmalar şu şekildedir:
MIFL: Motif-Index of Folk-Literature
TTAS: Tatar Tilininin Afılatmalı Sözlüğü
BTH: Başkurt Tilininin Hözliğı
TvBMF: Tatar ve Başkurt Masal Formelleri

KAYNAKÇA

- Alptekin, Ali Berat. “Dede Korkut Hikâyelerinde Kalıp İfadeler.” *İslamiyet Öncesi Türk Destanları* (Haz. Saim Sakaoglu, Ali Duymaz). İstanbul: Ötüken Yayınları. 2002: 115-124.
- Alptekin, Ali Berat. “Hayvan Masallarının Formel Yapısı.” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 7 (2000): 157-185.
- Aslan, Ensar. *Türk Halk Edebiyatı*. Ankara: Maya Akademi Yayınları, 2008.
- Boratav, Pertev Naili. “Masal.” *Çocuk Edebiyatı Yıllığı* (Haz. Mustafa Ruhi Şirin). İstanbul: Gökyüzü Yayınları, 1987: 112-124.
- Boratav, Pertev Naili. *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınları, 1988.
- Boratav, Pertev Naili. *Tekerleme (Türk Halk Masalının Tipolojik ve Stilistik İncelemesine Katkı)*. Çev. İsmail Yerguz. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 2000.
- ВТН - БТН (Россия Фэндор Академияһы Урал Бүлеге Башкортостан Ғилми Үзәге Тарих, Тел һәм Өзәбиәт Институты). Башкорт Теленең һүзлеге, Ике Томда (II - Н-Я) Мәскәү: Русский Язык, 1993. [ВТН (Rossiye Fender Akademiyahı Ural Bölüğü Başkurtustan Ғилми Үзеги Тарих, Til hem Edebiyet İnstitutı). Başkurt Tilininin Hözliğı, İki Tomda (II - N-YA) Meskev: Russkiy Yazık, 1993.]
- Самалетдинов = Җамалетдинов, Ленар. Татар халык әкиятләре: Тылсымлы әкиятләр. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1994. [Самалетдинов, Ленар. Татар Халк Екиетләри: Тылсыллы Екиетләр. Казан: Татаристан Китап Неşрияты, 1994.]
- Самалетдинов = Җамалетдинов, Ленар (төз. И.И. Ямалтдинов). Татар әкиятләрен барлау юлында. Казан: ТР Фанең Г. Ибраһимов Исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2015. [Самалетдинов, Ленар (Төз. İ. İ. Yamaltdinov). Татар Екиетләрин Барлав Юлында. Казан: ТР FAnin G. İbrahimov İsimindegi Til, Edebiyat hem Senğat İnstitutı, 2015.]
- Devlet, Nadir. “2013 Yılında Tataristan Cumhuriyeti.” *Yeni Türkiye* 54, Türk Dünyası Özel Sayısı II, 2013: 2009-2012.
- Duymaz, Ali. *İrfanı Arzulayan Sözler Tekerlemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Gültekin, Mustafa. *Kazan-Tatar Masalları (İnceleme-Metinler)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2013.
- Günay, Umay. “Türk Masallarının Hususiyetleri.” *Çocuk Edebiyatı Yıllığı* (Haz. Mustafa Ruhi Şirin), İstanbul: Gökyüzü Yayınları, 1987: 130-133.
- Karagöz, Erkan. *Tatar-Başkurt Sıhırlı Masalları Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması / Aktarma – Motif Tespiti (Motif-Index of Folk-Literature 'ye Göre) – Motif Dizini*. (Doktora tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi (Tez No: 462124). 2006.
- Karahan, Leyla. “Tarihî ve Çağdaş Lehçelerde “Bir” İşaretleyicisinin Söz Dizimindeki Yeri Üzerine.” *Köktürk yazısının okunuşununun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu* (Editörler: Şaban Doğan ve Melis Sezen Güneş). İstanbul, Kesit Yayınları. 2018: 1012-1022.
- Kaya, Doğan. *Halk Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2010.
- Kurat, Akdes Nimet. “Altın Ordu Devleti” *Türk Dünyası El Kitabı*, Birinci Cilt Coğrafya - Tarih. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2001: 539-550.
- Kurat, Akdes Nimet. “Kama (Çulman) Bulgarları Devleti” *Türk Dünyası El Kitabı*, Birinci Cilt Coğrafya - Tarih. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2001: 234-239.

- Minhacətdinov = Минһажетдинов Марат һәм Харисов Әхнәф. Башкорт халыҡ ижады, Әкиәттәр. Икенсе китап, Башкортостан китап нәшриәте, 1976. [Minhacətdinov, Marat ve Harisov, Ehnef. Başkurt Halk İcadı, Ekiyetter. İkinci Kitap. Ufa: Başkurtistan Kitap Neşriyatı, 1976.]
- Özbay, Fatih. “Geçmişten Günümüze Başkurdistan Cumhuriyeti.” *Yeni Türkiye*, 54, Türk Dünyası Özel Sayısı II, 2013: 20131-2046.
- Özkaynak, Eda. *Masal Formellerinin Sembolik Çözümlemesi*. (Yüksek lisans tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi (Tez No: 332024). 2013.
- Roşyanu, Nikolae. *Traditionne Formuli Skazki*. Moskova: İzdatelstvo Nauka, 1974.
- Sakaoğlu, Saim ve Duymaz, Ali. *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2002.
- Sakaoğlu, Saim. *Gümüşhane ve Bayburt Masaları*. Ankara: Akçağ Yayınları 2002.
- Sakaoğlu, Saim. *Masal Araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- Şirin, Mustafa Ruhi. “Çocuk Kalbimizin Kıyısındaki İrmak”, *Çocuk Edebiyatı Yılığ* (Haz. Mustafa Ruhi Şirin). İstanbul: Gökyüzü Yayınları, 1987: 157-161.
- Temir, Ahmet. “Kazan Hanlığı (1437-1552)” *Türk Dünyası El Kitabı*, Birinci Cilt Coğrafya - Tarih. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2001: 550-556.
- Tezel, Naki. *Türk Masalları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Thompson, Stith. *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends*. 6 vols. Bloomington: Indiana University Press, 1966.
- Tolkien, John Ronald Reuel. “On Fairy-Stories.” *The Monsters and the Critics and other Essays*. London: Allen & Unwin, 1983: 109-161.
- ТТАС = ТТАС (Галимжан Ибраһимов Исемендәге Тел, Әдәбият һәм Тарих Институты). Татар Теленәң Аңлатмалы Сүзлегә, Өч Томда (III - Т - һ). Казан: Татарстан Китап Нәшр, 1981. [ТТАС (Галимжан Ибраһимов İsimindegi Til, Edebiyat hem Tarih İnstitutı). Tatar Tiliniñ Añlatmalı Sözlige, Üç Tomda (III - T - H). Kазan: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1981.]
- Yıldız, Naciye. “Türk Destanlarında Bitiş Kalıpları.” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13, 2003: 309-319.
- Zengin, Dursun. “Tekerlemelerin Çevirisi.” *Dil Dergisi*, 125, 2011: 44-53.